

ERŐS FERENC

A NEMZETPOLITIKAI LÉLEKTANTÓL A TUDOMÁNYOS FAJELMÉLETIG

A magyar pszichológia történetének szürke zónája¹

DOI: 10.18030/socio.hu.2015.2.67

ABSZTRAKT

A tanulmányban azt vizsgálom, hogy a két világháború közötti fajelméleti, nacionalista és nemzetkarakterológiai elgondolások miként éreztették hatásukat a magyar pszichológiában és annak határterületein (pedagógia, pszichiátria, orvostudomány, biológia, antropológia, eugenika stb.) Az 1928-ban Ranschburg Pál „örökös elnökle” alatt megalakult Magyar Psychologiai Társaság és annak lapja, a Magyar Pszichológiai Szemle igyekezett távol tartani magát a jobboldali, nacionalista befolyásoktól, ilyen tendenciák azonban a harmincas évektől kezdve azonban egyre gyakrabban jelentkeztek a Társaság és a Szemle megnyilvánulásaiban (például Boda István és Benedek László írásaiban). A pszichológiában (is) megjelenő fajelméleti, nyíltan rasszista nézetek alapját a korszak eugenikai, fajbiológiai elgondolásai képezték (Apáthy István, Teleki Pál, Méhely Lajos stb.). Foglalkozom a faji gondolkodás olyan verzióival (Somogyi József, Karácsony Sándor), amelyek elutasították a náci vagy „turáni” típusú fajelméleteket, de közös alapjuk volt az etno-nacionalista, esszencialista nemzetkarakterológiai diskurzus. Végezetül felvetem azt a kérdést, hogy több mint hetven évvel a magyar holokauszt után miért marad még mindig homályban a magyar pszichológia történetének e szürke zónája, ellentétben a múlt e téren való feltárásának német és osztrák törekvéseivel.

Kulcsszavak: fajelmélet; eugenika; nemzeti lélektan; nemzetkarakterológia

ABSTRACT

FROM NATIONAL—POLITICAL PSYCHOLOGY” TO “SCIENTIFIC RACE THEORY”

In this essay I investigate the impact of racial, nationalist, characterological ideas on Hungarian psychology and on its border disciplines (pedagogy, psychiatry, medicine, anthropology, biology, anthropology, eugenics) between the two world wars. The Hungarian Psychological Association and its journal, the Hungarian Psychological Review was founded under the presidentship and editorship of the renowned psychologist Pál Ranschburg. Although the Society and the Review distanced themselves from the right wing, nationalist political influences, racist, discriminative tendencies started to appear more and more frequently in the journal

¹ Az „1944 a magyar társadalomtudományokban” című, az MTA TK Szociológiai Intézet és a 20. Század hangja Archívum és Kutatóműhely szervezésében tartott konferencián (2014. október 16.) tartott előadás alapján. A tanulmány az OTKA 109148 sz. projektjének keretében készült. (A pszi-tudások mint társadalmi diskurzusok – a humán tudományok a hatalmi viszonyok kontextusában).

from the 1930s on (e.g. in the writings of the psychologist István Boda, and the psychiatrist László Benedek). These openly racist psychological views were based on the eugenic, racial biological theories of the age, represented by István Apáthy, Pál Teleki, Lajos Méhely etc.). I also discuss a few other forms of racist views that opposed the Nazi type ideas of racial differences based on “blood”, nevertheless shared the basic tenets of an essentialist, ethno-nationalist discourse focusing on the concept of national character (József Somogyi, Sándor Karácsony). Finally, I raise the question of why, 70 years after the Holocaust, this “grey zone” of the history of Hungarian psychology has remained in the dark until today, in contrast to German and Austrian attempts of discovering the past in this field, too.

Keywords: racial theory; eugenics; national psychology, national character

Ebben a tanulmányban arra teszek vázlatos kísérletet, hogy megvizsgáljam: a két világháború közötti fajelméleti, nacionalista és nemzetkarakterológiai elgondolások éreztették-e hatásukat a magyar pszichológiában, és ha igen, miképpen. A kérdés felvetése már csak azért is indokoltnak tűnik, mivel az utóbbi évek kutatásaiból világosan kiderült, hogy azokon a területeken, amelyek *közvetlenül érintkeztek* a pszichológiával (filozófia, pedagógia, pszichiátria, orvostudomány, szociológia, szociálpolitika, biológia, antropológia, stb.) a fajelmélet hatása, bár különböző mértékben, de számottevő módon érvényesült (Bokor 2013; Gyurgyák 2012; Kovai 2015; Kovács 2001; Paksy 2011; Perecz 2008; Trencsényi 2011; Ungváry 2012). Feltehető, hogy az ilyen hatások a szorosabb értelemben vett, diszciplinárisan “tisztá” pszichológiát sem kímélték, ám ennek érdemi vizsgálata mindeddig nem történt meg, ez még mindig a magyar pszichológia történetének *elhallgatásokkal és elkenésekkel fedett szürke zónájához* tartozik. Ebben a tanulmányban ezt a „szürke zónát” szeretném néhány adalékkal megvilágítani, és nem törekszem a hivatkozott, ismert vagy kevésbé ismert szerzők munkásságának átfogó bemutatására vagy értékelésére. Kérdésem ezúttal csupán az, hogy hatott-e rájuk, s ha igen, hogyan, a korszak domináns ideológiája. Ez önmagában is komplex és körültekintő megközelítést igényel. Az első problémát az okozza, hogy nehéz pontosan meghatározni, meddig terjed az a „zóna”, amelyre a vizsgáldás irányulhatna. A „tisztá”, tudományos pszichológia mint intézményesülő *önálló szakterület* ugyanis Magyarországon – Németországgal és az Egyesült Államokkal ellentétben – viszonylag későn, csak a múlt század húszas-harmincas éveiben jelent meg. Minthogy pedig pszichológusi diplomát nyújtó, professzionális egyetemi alapképzés egészen az 1960-as évekig nem létezett – művelőinek többsége elsősorban éppen a fent nevezett határterületekről érkezett.

SZELEKCIÓ ÉS KONTRASZELEKCIÓ

A határterületekről való szakmai rekrutáció természetesen nem volt magyar jelenség, hiszen a modern (kísérleti) pszichológia Németországban és Amerikában is „hibrid tudományként” jött létre a XIX. század végén, különféle orvosi, biológiai, filozófiai, pedagógiai diszciplínák fogalomalkotásának és módszereinek összekapcsolása, kereszteződése révén. A XX. század elején Magyarországon is megindult – különféle diszciplínák háttérén – a sokrétű és színvonalas pszichológiai tájékozódás. Csak néhány fontos – a hazai pszichológia történetéből jól ismert – adat²: Ranschburg Pál 1899-ben hozta létre a budapesti orvoskar elmeklinikája mellett az első kísérleti

2 A magyar pszichológia történetének nincs részletes monografikus feldolgozása. Néhány fontos áttekintés és részfeldolgozás: Pataki

pszichológiai laboratóriumot (Lányi 2013), Nagy László 1903-ban alapította meg a Gyermektanulmányi Társaságot (Donáth 2007). 1913-ban alakult meg, Ferenczi Sándor elnökletével, a Magyarországi Psychoanalitikai Egyesület (Erős 2014a), 1918-ban létesült a budapesti bölcsészkaron a kísérleti lélektani tanszék, Révész Géza vezetésével (Pléh 2009a, 2009b), Ferenczi pedig egy pszichoanalitikus tanszék és klinika vezetésére kapott megbízást az orvoskaron 1919-ben (Erős 2011). A pozitivista, materialista pszichológiát olyan filozófusok képviselték a XX. század elején, mint Pikler Gyula, Posch Jenő és Gergő Endre. Varjas Sándor, a Bolzanót követő BEMBE-kör tagja, Husserl fenomenológiájának egyik első magyarországi híve, a pszichoanalízis irányában is tájékozódott, és 1919-ben a logika és az ismeretelmélet professzora lett. Fontos megemlíteni, hogy polgári radikális körökben, így a Pikler Gyula elnökle alatt létrejött Társadalomtudományi Társaság fórumain és a Galilei Körben is élénk viták folytak a pszichológia helyéről, tudományelméleti és filozófiai vonatkozásairól. A *Huszádik Században* és más progresszív, radikális folyóiratokban számos fontos tanulmány és vitacikk jelent meg társadalomlélektani kérdésekről (Braun Róbert, Jászi Oszkár, Leopold Lajos, Somló Bódog, Bolgár Elek és mások).³ A korai, századfordulós magyar pszichológia e progresszív, pluralista hagyománya Pléh Csaba szerint azt jelentette, hogy „itt éppen a sokféle nemzetközi hatás, a pozitivista-darwinista vonzalmak, a németes filozófiai vonzódások, a franciás reformpedagógiai törekvések... révén egyszerre, egy közegben éltek együtt ezek a különféle szerephibridizációk és témakeresések” (Pléh 1998, 56).

Ez a pluralista, progresszív hagyomány azonban az 1918–1919-es forradalmak bukásával megszakadt. Hunyady György megfogalmazása szerint „*zsenge szakmánkat is elérték a társadalmi-politikai megrázkódások. A kontraszelekció nézőpontjából megkerülhetetlen tény a haladó szellemű entellektüelek hányódása és kiszorítása, s ezzel összefüggésben – a tudományterület intézményesedésének tekintélyelvű jellege és szelleme*” (Hunyady 2006c, 200). Vagyis, a kontraszelekciót szelekció előzte meg, amely a Tanácsköztársaság bukása után hatalomra került ellenforradalmi rendszer antiszemitizmusával, politikai és idelógiai elnyomó intézkedéseivel, mindenekelőtt pedig az 1920-ban életbe lépett *numerus clausus* törvénnyel és annak a magyar tudomány és kultúra egészére és az értelmiségi utánpótlásra gyakorolt, drasztikusan *szelektív* hatásával függött össze (Kovács 2001, 2012; Frank 2001; Karády 2011; Komoróczy 2014). Ez a szelekció már eleve, *előre* kizárta, háttérbe szorította, vagy emigrációba kényszerítette mindazok jelentős részét, akik folytatói lehetek volna a századforduló pluralizmusának, és akiknek részük lehetett volna a pszichológia mint szakma és mint tudomány további megújításában és modernizálásában is. A forradalmak bukása utáni értelmiségi exodus során a pszichoanalitikusok és a pszichoanalitikus-jelöltek jelentős része külföldre távozott (Erős 2013b). A Tanácsköztársaság alatt professzorságot vállaló Ferenczi ellen fegyelmi eljárást indítottak, a kísérleti pszichológiai tanszék működését ellehetetlenítették, Révész Géza emigrált, Nagy Lászlót, aki ugyancsak szerepet vállalt a Tanácsköztársaság alatt, háttérbe szorították (Donáth 2007). Ugyanakkor megjegyezendő, hogy a numerus clausus és egyéb korlátozások a pszichológiát kevésbé érintették, mint más területeket, mivel a pszichológia akkori művelőinek nagy része nem az egyetemi vagy közszolgálati szférában, hanem civil szervezetek, egyesületek, magánintézetek alkalmazásában tevékenykedett. Az 1938-tól sorozatosan bevezetett faji törvények teljes mértékben elzárták a közszolgálati pályákat azon zsidó származásúak elől, akik az intézményes fejlődés hordozói lehetek volna. Így például Szondi Lipótnak

1977; Hunyady 2006b, 2006c; Pléh 1998; Kiss Gy.(szerk.) 1991; Lányi (szerk.) 2013; Kovai 2015.

3 Lásd a Litván György és Szűcs László (1973) által szerkesztett válogatásban megjelent tanulmányokat és vitacikkeket.

a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán lévő, 1927-ben létesült kórtani és gyógytani laboratóriuma 1941 után már csak magánsemináriumként működhetett (Gádorné 1999, Gyöngyösiné 1999). Ottani munkatársai és tanítványai, köztük Mérei Ferenc és Kardos Lajos, már a második világháború utáni magyar pszichológiának lettek kulcsfigurái. Szondi ösztöndiagnosztikája és sorsanalízise olyan – a faji törvények által nem üldözött – követőkre is talált, mint Noszlopi László, Zemplén György, Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra vagy Benedek István.⁴

A pszichológia intézményesülése és expanziója a *tekintélyelvűség* és a kontraszelekció jegyében indult meg a húszas és harmincas évek fordulóján, szorosan kapcsolódva Klebelsberg Kunó kultuszminiszter kultúra- és tudománypolitikájához. A „zsenge tudomány” fejlődésnek indult, egy felülről irányított, *etatista modernizációs program* – Hunyady György (2006c, 201) szerint „a konszolidáló Horthy-rezsim legbölcsebb nemzetpolitikai stratégiája” – jegyében. Az adott körülmények között ez a stratégia igen termékenynek bizonyult. Az expanzió fokozatosan kiterjedt a gyakorlati területekre (nevelési és pályaválasztási tanácsadás, lelki- és ideggondozás, mentálhigiéne, fogyatékos gyermekek nevelése, képesség- és alkalmasság-vizsgálatok, ipari-, katonai, kereskedelmi- és reklámpszichológia stb.), valamint az egyetemi, képzési és kutatási szférára. E folyamat egyik fontos állomásaként 1928-ban – a Magyar Filozófiai Társaságból kiválva – megalakult a Magyar Pszichológiai Társaság, és elindult folyóirata, a *Magyar Pszichológiai Szemle*. Mind a Társaság, mind a folyóirat létrehozásában és szellemi irányításában meghatározó szerepe volt az alapító Ranschburg Pálnak (1870–1945) és tanítványainak. Ranschburg, aki – szinte egyedülállóként – még a századfordulós pluralizmust képviselte, és a kor legnagyobb tekintélyű és nemzetközileg is legismertebb magyar pszichológusának számított, zsidósága miatt többszörösen mellőzött pozíciójából, „elismerések és előítéletek keresztüében” is (Ranschburg Á. H. 2013) aktívan kivette részét a pszichológiai élet újraindításában. Őt választották a Társaság első elnökéül, és ő lett – Kornis Gyula filozófussal⁵, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium akkori államtitkárával, a Társaság egyik társelnökével együtt – a *Szemle* szerkesztője is. A *Magyar Pszichológiai Szemle* jól reprezentálja a magyar pszichológia akkori fő irányait, ezért is ezt a lapot állítom a vizsgálódás fókuszába – noha természetesen voltak egyéb – szaktudományos és népszerűsítő – kiadványok is.

A Társaság és a *Szemle* fő célja ekkor az volt, hogy szorgalmazza a pszichológia „hibrid” tudomány helyett önálló, tiszta tudományként való elismerését, a lélektani kultúra újbóli meghonosítását, a pszichológia professzionalizálását, gyakorlati alkalmazásának kiterjesztését, a tudományos kutatást és a felsőfokú pszichológia-oktatást, illetve szakképzés bevezetését Budapesten és a vidéki egyetemeken egyaránt. E célból próbálta összefogni a legkülönbözőbb területekről érkező, de a pszichológia iránt érdeklődő és azt többé-kevésbé elkötelezetten művelő szakembereket, akiknek többsége még mindig a határterületekről érkezett: voltak közöttük filozófusok, pedagógusok, orvosok, pszichiáterek, jogászok, kriminológusok, teológusok, gyógypedagógusok stb.

A pszichoanalitikusok többsége nem tartozott a Társasághoz, ők elsősorban orvosoknak tartották magukat, és mind a freudi, mind az adleri és a stekeli irányzat képviselői külön egyesületet alkottak (Harmat 1986).

4 Benedek István sorsanalitikus dolgozata még 1942-ben is megjelenhetett a Szemle-ben. A később íróként és művelődéstörténészként is ismertté vált pszichiáter (1915–1996), az Aranyketrec (1957) szerzője nem volt rokonságban az e cikkben alább szereplő Benedek László pszichiáterrel.

5 Kornis Gyula filozófiai, szellemtörténeti gyökerű pszichológiai munkásságáról lásd Hunyady 2006b.

Ebben az írásban nem foglalkozom a pszichoanalitikus mozgalommal, amely már kezdetei óta ki volt téve rasszista, antiszemita támadásoknak.⁶ Egészen más okokból Ranschburg maga is, már a korai időszakától kezdve, kritikusan viszonyult a pszichoanalízishez (Erős 2013a). Ennek ellenére a Társaság és az analitikus körök között szakmai és személyes kapcsolatok egyaránt voltak. Hermann Imre, Révész Géza kísérleti pszichológiai tanszékének egykori tanársegéde, a Magyarországi Psychoanalitikai Egyesület akkori titkára azonban tagja lett a Társaság 1928-as választmányának is. A *Szemlé*ben 1928 és 1942 között több olyan szerző is publikált, aki pszichoanalízist művelt, vagy valamilyen módon kapcsolódott hozzá, így Székely Lajos, G. Lázár Klára, G. Hajdu Lilly, V. Wagner Lilla, Hirsch Margit, Pátzayné Liebermann Lucy. A Társaság 1940-es közgyűlésén Benedek László elnöki megnyitójában megemlékezett az előző évben elhunyt Sigmund Freudról is (Benedek 1940).

Boda István (1894–1979) budapesti, majd kassai kereskedelmi főiskolai tanár, Benedek László elmeorvos (1887–1945) debreceni, majd budapesti egyetemi tanár, valamint Mitrovics Gyula (1871–1965) debreceni pedagógia professzor 1932-ben egy elaborátumot készített és terjesztett a kormányzat elé a „lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában”. Az elaborátum leszögezi, hogy „az értelmes emberi előrelátásnak parancsolólag írja elő a lélektani ismeretek és helyes belátások fejlesztésének és terjesztésének kötelességét. Ez a kötelesség nemcsak hatalmas jelentőségű *tudománypolitikai* és *egyetemes kulturális* feladatot jelent, de jelent nem kisebb fontosságú *nemzetpolitikai* (és ezen belül például nemzetvédelmi, nemzetfejlesztési és nemzetgazdasági) feladatot is. Így például jelent *nemzetgazdasági* feladatot nemcsak a nemzeti gazdasági életnek *értelmesebb-célszerűbb*, a lakosság *lelki igényeivel*, természetével és egy adott történeti pillanat egyetemes emberi lelki helyzetével, ('szituációjával' és 'konstellációjával') és törekvés-irányival is számotvető rendezése és irányítása terén, de a nemzet lelki (értelmi, érzelmi, akarati, etikai, szociális, kulturális) erőinek (képességeknek, tehetségeknek, alkalmasságoknak), mintegy a nemzet (nem anyagi, de) szellemi *'nyersanyagainak'*, az egyénekben (mint értékforrásokban, értékhordozókban) rejlő értékeknek az eddig szokásosnál hasonlíthatatlan mértékben értelmesebb és gazdaságosabb kihasználása terén.” (Benedek et al. 1932, 8, kiemelés az eredetiben).

Az elaborátum szorgalmazza továbbá az egyetemi lélektani kutatóképzés elindítását, a (Révész Géza távozásával) szüneteltetett budapesti lélektani tanszék újbóli megalakítását, mivel „különösképpen nagy jelentőségű volna egy nemzeti lelki átformálódás, egy nagy – a modern magyar állami élet és boldogulhatás követelményeinek megfelelő – *lelki* átalakulás és egész kormányzatunknak, egész kulturális és tudományos életünknek (beleértve gazdasági életünket is) az állampolgároknak és a külföldi irányadó körökben hatékony *lelki* tényezők helyesebb ismeretén és *teljesebb respektálásán* épülő revíziója.” (uo. 24, kiemelés az eredetiben).

A „nemzetpolitika” nyilvánvalóan olyan szlogen volt, amellyel a Társaság egyes hangadó vezetői a kormánykörök támogatását igyekeztek megnyerni. Mindamellet az 1942-ig megjelenő *Szemle* szerzőinek többsége

⁶ Apáthy István kolozsvári zoológia professzor, aki a Magyar Társadalomtudományi Egyesület keretén belül 1914-ben eugenikai szekciót alapított, a szekció alakuló ülésén fejtette ki a pszichoanalízisről alkotott véleményét: „*Ez a nemi dolgokban féktelenül érzékies, erotikus irányzat az egyén hasznáért avagy kedvteléséért mindig kész feláldozni a közösség érdekeit és az egészséges fajfejlődés biztosítékait. Ez erotikus irányzatnak legújabbban különösen egy merőben badar és tudománytalan bécsi iskola, a Siegmund(sic!) Freud iskolája toboroz híveket, a psychoanalysis tudományos módszerének örve alatt terjesztve egy olyan rothasztó világfelfogást, melyre nagyon is feltűnően van reányomva korunknak egyik legjellemzőbb bélyege, a minden áron való élvezni vágyás*” (Apáthy 1914, 170).

igyekezett szolidan tudományos keretek között maradni, távol tartani magukat a nyílt politikai állásfoglalásoktól, a szélsőjobboldali befolyásoktól is. Ilyen tendenciák azonban a harmincas évektől kezdve sorra felbukkantak a Társaság rendezvényein és az egyébként változatlanul igen színvonalas *Szemle* hasábjain egyaránt. Ez az irányváltás két szerző, az 1932-es elaborátumból már ismert Benedek László és Boda István nevéhez fűződik. Benedeket, aki az eugenika egyik fő képviselője, a „negatív eugenika” bevezetésének egyik szorgalmazója volt⁷, 1931-ban a Társaság elnökévé választották. Ranschburg „örökös tiszteletbeli elnök” lett, neve azonban 1940-től lekerült a Társaság tisztségviselőinek és a *Szemle* szerkesztőinek névsoráról is.

A MAGYARSÁG MINT LÉLEKTANI KÉRDÉS

A Társaság 1933 április 7-i közgyűlésen Benedek mint elnök szónoki fordulatokban bővelkedő beszédet mondott gróf Apponyi Albert emlékére. Az elhunyt politikus kivételes kvalitásait genetikai alapokra vezette vissza, kijelentve, hogy Apponyi gróf „*egyéni és államférfiúi nagysága a felsőbbrendű embernek dimenzióiban mozog*”. (Benedek 1933, 13). Boda István, aki a Társaság ügyvezető titkáraként és a *Szemle* szerkesztőjeként is funkcionált, ugyanezen az ülésen elmondott titkári beszámolójában (*A lélektani kutatás néhány vezérelvéréről*) nagyszabású programot hirdetett, deklarálva „*a magyar lélektan legtágabban értelmezett sajátos feladatát*”, amely az lesz, hogy „*az általános lélektani föltételek nyomozása mellett a sajátosan magyar lélek és élet igényeit, a magyar szellem sajátosan józan és önálló erőfeszítésre is képes értelmes adottságaival, szolgálni megkísérelje*.” (Boda 1933, 19).⁸

Hat évvel később, az 1939. május 31-i közgyűlésen elmondott „ügyvezető társelnöki” beszédében („A magyar lélektan új feladatok előtt”) – felidézve az 1932-es elaborátumot és hivatkozva a németországi lélektani kutatások 1933 utáni rohamos fejlődésének példáira is – Boda további javaslatokat tett a magyar pszichológia modernizálására; ezen belül a felsőfokú oktatás és a képzés fejlesztésére, valamint az alkalmazott lélektan intézményeinek kiterjesztésére az oktatás-nevelés, az iskolaügy, a falu és a nép egészségvédelme, a szociálpolitika, a „fajtavédelem” (házasság előtti tanácsadás), a szociális elmehygiénia, az elmeegógyintézeteki kezelés, a büntetésvégrehajtás stb. területén. A pszichológia megújítása Boda szerint a „magyar feltámadás” szerves alkotórésze, ihletője pedig „Klebelsberg Kunó gróf ’neonacionalista’ hatalmas alkotásvágya”. E program alapját „a megindult új társadalmi rétegződés” képezheti. Ezek a „rétegződésbeli eltolódások” adnak alkalmat Boda sze-

7 Benedek László azt szorgalmazta, hogy az elmebeteg szaporodását – a skandináv országokban és az Egyesült Államokban bevezetett gyakorlat mintájára – Magyarországon is sterilizációs műtétekkel akadályozzák meg. Más vezető pszichiáterek – így Oláh Lajos, Nyíró Gyula, Fabinyi Gusztáv – ezzel szemben a „pozitív eugenika” hívei voltak (mentálhygiéné, házasság előtti tanácsadás, felvilágosítás stb.). Ranschburg Pál és Szondi Lipót ugyancsak szorgalmazták a házasság előtti kötelező tanácsadás bevezetését a degeneratív pszichés betegségek megelőzése céljából. (Lásd erről részletesebben Kovai 2015) Nincs módomban itt foglalkozni az eugenika komplex tudomány- és eszmetörténeti vonatkozásaival. Fontos hangsúlyozni, hogy Magyarországon az eugenika kezdetben elsősorban szociálpolitikai, közegészségügyi törekvésként jelentkezett, a *Husadik Század* köréhez tartozó polgári radikális Madzsar József orvos és szociológus kezdeményezésére. Az eugenikai mozgalom azonban hamarosan a jobboldali, nacionalista politikusok és tudósok (Apáthy István, Teleki Pál és mások) befolyása alá került, s így a nemzeti radikalizmus, a fajvédelem természettudományos-biológiai megalapozásául szolgálhatott. A magyar eugenika történetéről lásd Bokor 2013; Bihari 2008; Kakukk 2009; Perecz 2005; Turda 2014. Az eugenika főként a pszichiátria közvetítésével kapcsolódott a korabeli pszichológiához, de a később tárgyalandó Somogyi József elsősorban filozófus, Apáthy István, a pszichoanalízis fajvédő kritikusa pedig zoológus volt (lásd 6. jegyzet).

8 A „magyar lélektan” mint jelszó és mint törekvés szorosan kapcsolódott azokhoz a reformkorig visszanyúló elképzelésekhez és vitákhoz, amelyek egy tárgyában és tartalmában is „nemzeti filozófiát” igyekeztek körülhatárolni és megvalósítani. (Perecz 2008)

rint a társadalmi lélektani kutatásokra (népkutatás, falukutatás, öröklődés- és fajtakutatás, teljesebb és mélyrehatóbb személyiségvizsgálatok stb.). Az „átrétegződés” kifejezéssel Boda nyilván az 1938-ban bevezetett első és az 1939-ben bevezetett második zsidótörvényre, illetve annak társadalmi következményeire utal, anélkül, hogy a cikkében leírná a „zsidó” szót. Az „átrétegződés”, a szerző megállapítása szerint, egyelőre inkább csak gazdasági és politikai hatását érezteti, főként a programok és jelszavak szintjén („keresztény Magyarország”, „igazságos földosztás”, „közéleti tisztaság”, „gazdasági pályákra a fiatalságot!”). Mindennek azonban a jövőben a magyarság „egész lelkében, egész szellemében” való megújulásával kell párosulnia, vélekedik Boda. Nem világos, hogy pontosan mit ért „lelki és szellemi megújuláson”, ám hogy mire gondolhatott, sejthetjük például a következő kijelentéséből: „*Állampolgárságunk, sőt nemzetünk is megváltozhat – a mai idők elég világosan mutatják ezt még a félvakoknak is –, de nem változhat meg semmi örökölt, és így fajtabeli determináltságunk sem.*” (Boda 1939, 15–16). Ugyanakkor hozzát teszi, hogy valójában „*nem is a magyar fajtát – a szó biológiai értelmében – kell a legaprólékosabb gonddal kikeresünk és egyedül érvényesülve látni kívánnunk, hanem inkább az értékesen magyar szellemet.*” (uo. 17). A szöveg egy másik helyén Boda elhatárolja magát „*a parancsuralmi gondolattól*”, a „*jobboldali, sőt szélsőjobboldali áramlatoktól.*” (uo. 12).

„A ’magyarság’ mint lélektani kérdés” című dolgozatában (1940a) Boda kifejti, hogy „háromféle magyar lélek” van: 1. Magyar az, aki „öröklésbiológiailag magyar”, 2. Az, aki „a biológiai leszármazás szerinti magyarok tipikus jegyei közül legalább a leglényegesebb jegyeket viseli”, 3. Aki teljesen magáévá teszi a „magyar nemzeti és állami, a nemzet továbbfejlődése szempontjából legfontosabb célokat”. Boda dagályos, önisméltó és kissé homályos fejtegetéseiben ezúttal sem írja le a „zsidó” szót, de antiszemitizmusa még csak „kódoltnak” sem tekinthető. Egy másik cikkében („A magyar alkalmazkodás problémája”, 1941a) ugyanis már nem Klebelsbergre, hanem Gömbös Gyulára hivatkozik, mint az éppen kibontakozó „nagy és korszerű magyar megújulás” gondolatának forrására. Az alkalmazkodás – ma talán inkább *identitást* vagy *identifikációt* mondanánk –, Boda koncepciójában nem pusztán külsődleges dolog, hanem lényege szerint benső és értékteremtő, értékfokozó folyamat. Az igazi, helyes, magasabbrendű alkalmazkodás mindig valamilyen ügy, elv, eszmény, személyfeletti, közösségi cél szolgálatában áll. A „helyes” alkalmazkodás normatív fogalma feltételezi az ennek megfelelő világnézettel, mentalitással (modernebb kifejezés szerint *attitűddel*) rendelkező *magasabbrendű személyiségtípust*, amely típusba a „magyar személyiség” kellene hogy tartozzon. De vajon egyáltalán képes-e a magyarság sikeres, azaz magasabbrendű alkalmazkodásra? – teszi fel a kérdést Boda, és erre személyiségvizsgáló tesztekkel, „fajtalélektani” vizsgálatokkal keresi a választ. E vizsgálatok, amelyeket állítása szerint „faji leszármazás tekintetében is teljesebben magyar személyeken végeztek”,⁹ megnyugtató eredményeket hoztak. Kiderült, hogy a magyarság *képes* az ilyen alkalmazkodásra, annak ellenére, hogy „felnőtt magyarjaink közléte nem egy tekintetben megromlott és gerinctelenné süllyedt”, s „parasztjaink” is különféle gyengeségek viselői, a fajta-jelleg mint örökletes adottság – „változatlanul mutatja a magyarság átöröklött, természetes-gátolatlan spontánságú, egészséges temperamentumú, bátor és egyenes lendületű, különös érzelmi komolyságú, józan értelmiségű, etikailag sajátosan magasrendű bízó életerejét”. (Boda 1941a, 10–11). Nem világos, milyen empirikus kritériumok alapján határozták meg a „magyar személyiséget”, de a vizsgálatokban alkalmazott kérdőívet, amelyet a kassai Állami

9 Boda felfogását valószínűleg befolyásolta a szélsőségesen fajvédő Méhely Lajos embertan-professzor, aki biológiai vérvizsgálatok segítségével próbálta megjelölni a „tisztán” magyar fajú egyéneket. (Lásd: Gyurgyák 2012, Paksy 2011)

Kereskedelmi Főiskola hallgatói, valamint kassai középiskolások körében vettek fel, Boda *Egyszerű személyiségvizsgálatok* című cikkéből ismerhetjük (1942).¹⁰ A felmérést „orvosi vizsgálatnak” álcázták. A 35 tételből álló, többségükben nyílt válaszokat igénylő, meglehetősen sugalmazó jellegű, tendenciózus kérdésekből álló kérdőív validitásáról, dimenzióiról, az adatok feldolgozásáról és értékeléséről a cikkben nincs információ. Mint írja, a tanulmány megírására az készítette, hogy többen kérték: „...az egyéni vallomások feldolgozásának, értékelésének, értékesítésének kulcsát bocsássam rendelkezésükre.” Ezt azonban éppen azért nem teszi, mert, mint írja, „...a lelki jelenségek egymásközötti viszonyulásai – az általános megfeleléseken és együttjárásokon túl – annyi megszámlálhatatlan egyéni variációt mutatnak, hogy azokat szabályokba merevíteni eleve meddő vállalkozásnak tetszhet... A kérdőívet úgy állítottam össze, hogy az minden olyan gyakorlati (és többféle elméleti) célnak megfelelhessen, amelyben *általános személyiségi* (tehát pl. nem elsősorban *speciális* értelmi, technikai, motorikus stb. képességi) tényezők játszanak jelentős szerepet.” (uo. 23). Az egyes kérdések diagnosztikus értékét elemezve Boda következetesen megmarad az általánosság szintjén, de igyekszik rámutatni a „jellegzetesen magyar” vonásokra is. Például, „nem magyar jellegzetesség a másokhoz való minél eredményesebb *alkalmazkodás*”, viszont „magyarabb vonás a magát szubjektív kedvétől, hangulatától, tetszésétől, a könnyen sértődékenységtől, illetve a megsértettség érzésétől való vezettetés.” (uo. 25). A vizsgálat fő eredményének Boda azt tartja, hogy a kérdőív alapján „népi és fajtabeli” különbségek éppúgy megállapíthatók, mint a „szociális munkára való alkalmasság” vagy a „kriminális hajlandóság” (uo. 43). Mindez kiindulópontja lehet egy általa „nemzetpolitikai lélektannak” nevezett diszciplína számára (uo.).¹¹

E program megvalósítására Boda vezetésével már 1940-ben „Magyarságlélektani szekció” alakult, nyilván a korszakban sokszor előtérbe állított „magyarságtudomány”¹² mintájára, a Pszichológiai Társaság keretein belül. A szekció olyan célokat határozott meg, mint a „sajátosan magyar jellemvonások” kérdőíves tanulmányozása, a biológiai, származási és örökléslélektani kutatása, a „népi magatartások” etnopszichológiai és szociálpszichológiai vizsgálata, a „magyarságpedagógia” fejlesztése (*Szemle* 1940, 178). 1941-es cikkében Boda megállapítja, hogy a magyarságlélektan nem szorítható egyetlen szakosztályra, mivel a Társaság mindig „arra törekedett, hogy ne csak a magyar tudományt fejlessze, hanem ezen túl az egyetemes magyar életnek egyre magasabbrendűvé kiteljesülését is szolgálja” (Boda 1941a, 15).¹³

A magyarságlélektani szekció tevékenységéről kevés információnk van A *Szemle* 1943 és 1947 között szüneteltette működését, de néhány, a szekcióban elhangzott előadásról még 1941-ben is hírt adott társulati ügyek rovatában. (1941, 106). Gáspár János „A termelőeszközök parasztságunk emberibb fejlődésének szolgálatában” címmel tartott előadást. Boda, aki még 1944-ben is publikált a témáról (Boda 1944), „a magyar lélek kutatásának módszereiről és eredményeiről” beszélt. Ugyancsak felszólalt az egyik ülésen Dékány István (1886–1965), a jeles filozófus és szociológus, az első magyar szociálpszichológiai könyv szerzője (Dékány 1923). „Sorsézés és néphangulat a magyar néplélekben” című előadása nyilván részlet lehetett A *magyarság lelki arca* című,

¹⁰ Ennek a kérdőívnek egy korábbi változatát már közölte Boda (1937).

¹¹ Lásd még Boda más folyóiratokban közölt cikkeit is: 1940b, 1941b.

¹² A magyarságtudomány előfeltevéseiről lásd Bibó 1986c.

¹³ Lányi Gusztáv szerint a Boda-féle magyarságlélektan „álsruhás” politikai pszichológia volt, mivel egy a „nemzetnevelői etatista teológia” települt rá, miközben módszertani pozitívizmusa révén kiszabadult a „szellemtudományos pszichológia kötelékéből” (Lányi 2005).

azidótáját publikált könyvéből (Dékány 1941), amely főleg XIX. századi magyar irodalmi művek elemzése alapján próbálta rekonstruálni a magyar nemzeti karakter alapvonásait. Ebben a könyvben Dékány érdekes megjegyzéseket tesz a magyarságlélektani szekcióról: „...egyik, legszerényebb helyzetben élő tudományos társaságunk, a Magyar Pszichológiai Társaság 1940 júniusában egy 'magyarságlélektani szakosztályt' alapított, mely működését éppen csak hogy megkezdhette. Bár az egyesület eddigi működésében a kisebb méretű egyénlélektani kérdésekre való beidegződést mutatják, a vizsgálódók legalább már törekednek egy lélektani téren még szokatlanabb, makroszkópiái kérdés-tömb, tehát a szélesebb szellemtudományi lélektan felkarolására is. Ha meg tudnak a kutatók szabadulni exaktnak hitt *egyénlélektani* kategóriáktól, úgy remélhető, hogy a szakosztálynak bizonyos sikerei lesznek. Kívánatos, hogy itt a magyar irodalom és néprajz ismerői is elmondják a magukét, mert így fokozottabban remélhető, hogy a magyar néplélektan – már születésekor – felszabadul egyénlélektani, szűk fogalmak uralma alól. Mert a magyarság nem lélektani-laboratóriumi, hanem *történeti sorsot* vállaló közösség, amelynek lelkesége elsősorban a történeti *tettek* és a nagy, szellemi *alkotások* terén mutatkozik meg, és az ott is keresendő.” (Dékány 1941, 262–263, kiemelés az eredetében). Mint a fenti idézetből – s még inkább könyve egészéből – kiderül, Dékány korántsem volt híve a Boda-féle „fajtalélektannak”, éppen ellenkezőleg, elvetette a faj biológiai fogalmát, a kulturális-szellemi tényezőkre tévén a hangsúlyt. Nem tudjuk, hogy Dékány „néplélektani”, vagyis szociálpszichológiai javaslatai milyen visszhangot váltottak ki a Társaság köreiben, de mindenesetre valószínűsíthető, hogy a *vérségi alapú* nemzetkarakterológia, a „magyarság” kifejezetten rasszista felfogása és a pszichológia fajvédő szellemben történő „megújításának” Boda által javasolt programja *kevés hívet talált, s csupán periférikus szerepet játszott a magyar lélektan történetében*. Mindazonáltal bőségesen volt „hinterlandja”, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar pszichológiára és szellemi környezetére milyen nagy mértékben nyomta rá bélyegét a tipológiai, karakterológiai gondolkodás,¹⁴ amely típusjegyek és jellemvonások alapján esszenciális, minőségi, értékbeli különbségeket tesz emberek, illetve embercsoportok, nemzetek és „fajok” között. Ennek leghatásosabb képviselői német nyelvterületen léptek fel, többek között Ludwig Klages, Eduard Spranger, E.R. Jaensch, C. G. Jung¹⁵ műveiben, már a nácizmus hatalomra jutása előtt. A hitleri Németországban azután ezeknek a tanoknak a rasszista, a biológiai átöröklésen és a „vérségi” leszármazáson alapuló, ugyancsak széles „hinterlanddal” és előzményekkel rendelkező változatai kerültek előtérbe és egyben alkalmazásra is. A Boda-féle „magyarságlélektan” talán éppen a német *Rassenkunde* (Klautke 2007) egyik helyi változata lett volna, úgy tűnik azonban, hogy a magyar pszichológusok többsége ezt a szélsőséges felfogást nem tette magáévá, míg a MONE-ben tömörült orvosok körében igen jelentős volt a fajvédő rasszizmus és antiszemitizmus befolyása (Kovai 2015, Kovács 2001). A „faj” vagy „fajiság” témája azonban más utakon és más hangsúlyokkal is megjelent a magyar pszichológiában, elsősorban a *nemzetkarakterológia* olyan, nagyhatású képviselőinek hatására, mint Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Kornis Gyula, Hamvas Béla, Prohászka Lajos vagy Németh László.

Ennek a gondolkodásmódnak egyik érdekes, de kevésbé ismert képviselője volt Somogyi József szegedi filozófia- és pedagógiaprofesszor (1898–1948), Pauler Ákos tanítványa. Elsősorban fenomenológiával és ke-

14 A „korszellemnek” megfelelően Szondi Lipót tanítása is a jellemvonások örökölhetőségéből indult ki, típusatana, „kísérleti ösztön-diagnosztikája, „sorsanalízise” azonban nem faji vagy etnikai, hanem genetikai-pszichopatológiai alapon állt, és nyitva állt a „sorsválasztás” irányában is. Szondi determinizmusát tanítványa, Mérei Ferenc bírálta. Mérei és Szondi viszonyáról lásd Erős 2006.

15 Jung karakterológiájának rasszista vonásairól lásd Sherry 2010.

resztény vallásbölcselettel foglalkozott, de érdeklődése kiterjedt a társadalomfilozófiára és a politikaelméletre is.¹⁶ Lélektani munkássága is jelentős volt, a magyar pszichológia történetének ahhoz a szegedi vonulatához tartozván, amelyet Várkonyi Hildebrand Dezső neve fémjelez.¹⁷ A *fajpszichológia jelen állása* című cikke 1935-ben a *Magyar Pszichológiai Szemlében* jelent meg, és a témáról két könyvet is publikált: *Tehetség és eugenika* (1934),¹⁸ és *A faj* (1940).

FAJI MÍTOSZ ÉS TUDOMÁNYOS FAJELMÉLET

Somogyi – Bodával ellentétben és Dékány Istvánhoz hasonlóan – nem tartozott a biológiai alapozású fajvédelem hívei közé. Spiritualista felfogásában „a faji adottságok végső hordozója... valamilyen, az anyagtól különböző, pszichomorf létező, élelve” volna. Ebből a kiindulópontból elvetette a „faji mítoszokat”, miközben szükségesnek tartotta egy „tudományos fajelmélet” létrehozását, vagyis az emberfajták között fennálló „tényleges testi-lelki különbségek” szisztematikus vizsgálatát. 1934-es könyvéből idézek: „Az emberiséget nem a faji elkülönülés, a faji ellentétek kiélezése fogja megváltani, hanem inkább az a belátás, hogy a szomszédos népek állandó vérkeveredés és szellemi kölcsönhatás következtében fajilag és kultúrájuk szempontjából egymással rokonok. *A fajelmélet feladata inkább a szomszédos népek testvériségének előmozdítása, nem pedig az ellentétek fokozása.*” Ezután rátér a zsidóság asszimilációjának kérdésére, amelyet, mint írja, „elfogulatlansággal” szándékozik megvizsgálni: „A fajkeveredés problémáját... a gyakorlatban rendszerint csak a *zsidósággal* való keveredés kérdésénél szokták kiélezni, és a zsidóság beolvasztását a legborzalmasabb vérfertőzésnek feltűntetni. A zsidósággal való keveredést azonban szintén a fenti általános szempontok alapján kell elfogulatlanul megítélnünk. Tehát, amint kétségtelenül minden népre csak *veszedelmet* jelentenek a zsidóság destruktív elemeinek beolvasztása, éppúgy csak előny származnék a zsidóság *derék, kiváló egyedeinek* felszívásából. Ez természetesen csak a keveredés objektív, eugenikai megítélése, amivel szemben az egyéni, szubjektív hajlam igen különböző lehet. A zsidóság nagyobb arányú beolvasztása azonban nem képzelhető el másképp, minthogy a beolvadásra hajlandó zsidóság *vallásában és világnézetében is asszimilálódik* a körülötte élő keresztény néphez és megszűnik ezzel szemben testileg, lelkileg, fajilag és világnézetileg elkülönült, idegen kisebbség lenni, amelynek elhatalmasodását, terjeszkedését mindig ellenszenvvel nézi a saját hatalmára féltékeny és saját világnézetét féltő többség. E tragikus múltú nép sorsának leghelyesebb végleges megoldása bizonyára a *krisztianizálódás* és az ezt követő lassú felszívódás. Ezzel szemben ugyan bizonyos kedvezőtlen tapasztalatok miatt sokszor nagyobb ellenállás mutatkozik a keresztény társadalom, mint a zsidóság részéről. Amint azonban etikailag nem menthető, ha a jobbérzésű zsidóság szolidaritást vállal destruktív hitsorsosaival, éppúgy nem erkölcsös nem keresztényi, sőt nem is emberies eljárás, ha a keresztény társadalom mereven elzárkózik és ellenszenvet érez azokkal a volt zsidókkal szemben is, kik embertől lehetséges minden jóakarattal, a legjobb szándékkal és igyekezettel törekednek a keresztény vallást, erkölcsöt és világnézetet a magukévá tenni és akik lélekben sokkal inkább keresztények, mint akárhányan azok közül, kik csak anyakönyvileg ilyenek. Aki e kérdést csupán gyűlölettel kezeli, az nem ismerte még fel azt a primitív igazságot, hogy *senki sem választhatja meg elődeit.*” (Somogyi 1934, 382.

16 Somogyi munkásságának különböző aspektusairól lásd Karikó (szerk.) 1998.

17 Somogyi pszichológiai munkásságáról lásd Duró 2008, a szegedi pszichológia-oktatás történetéről Szokolszky 2009.

18 Somogyi eugenikai felfogásának értelmezését a mai genetika szemszögéből lásd Czeizel 1998.

sk. kiemelések az eredetiben).

1935-ös cikkében így fogalmaz Somogyi: „Az ember mindenkor szerette fajtát, őseit, eredetét a mítosz dicsfényével körülvenni. E mítoszok azonban időnként elavulnak, nevetséges naivságnak tűnnek fel. Vajjon nem éri-e el hamarosan ugyanez a sors a fajpszichológia mítoszait is?” (Somogyi 1935, 121). 1940-es könyve még kritikusabb a fajelmélettel, különösen a náci fajelmélettel, Rosenberg és más náci fajvédők műveivel szemben. Mint írja, „*a fajelméletegyszerre a legfontosabb politikum lett s mint ilyen, a legszigorúbb állami ellenőrzés és irányítás alá került... Ugyancsak a faj mítoszában kereste legfőbb elméleti megalapozását a nemzeti szocializmus másik legjellemzőbb vonása, az antiszemitizmus is. A zsidóságot megtette a német nép ellenfajának, legfőbb faji veszedelmének, a vele való keveredést a vér elleni legnagyobb bűnnek. Így vált lassankint az árja és nemárja kifejezés a nemzsidó és zsidó megjelöléssel egyértelművé, ami természetesen nem járult hozzá a faj mítosz amúgy is homályos fogalmainak tisztázásához, és sokan az egész fajelméletet hajlandók voltak leegyszerűsítve az antiszemitizmussal azonosítani.*” (Somogyi 1940, 28). Ezután arról értekezik, hogy a német fajmítosz „kétségtelenül előmozdította a tudományos fajelmélet fejlődését is, amennyiben rendkívül felfokozta az iránta való érdeklődést. Másrészt azonban mérhetetlenül ártott az elfogulatlan, tárgyilagos kutatásnak, amennyiben megkötötte a tudományos meggyőződés őszinte megnyilatkozását és felszabadította az elfogultság, a szenvedélyek, a dilettantizmus özönét. *Amily mértékben emelkedett mennyiségileg a fajelméleti irodalom, oly mértékben süllyedt annak tudományos színvonala.* Munkák, melyekben még a faj, nyelv, nép, nemzet fogalmai is tisztázatlanul, össze-vissza keverednek egymással, valóban nem a tudományos fajelmélet fejlesztésére, hanem csak kompromittálására alkalmasak. A mítosz rózsaszínű köde, mely a tudománynak sokak szemében talán bántó fényét kellemesen beárnyékolja, nem lehet tartós. A mítoszok elkerülhetetlen sorsa, hogy idővel elavulnak, nevetséges naivságoknak tűnnek fel, amit megmosolyognak vagy szégyellnek még egykori hívei is.” (uo. 28. sk. kiemelések az eredetiben).

1940-ben, négy évvel a nürnbergi törvények életbe lépése után, amikor már nemcsak Németországban, hanem a németek által megszállt területeken, Ausztriában és Csehországban is javában folyik az ott maradt zsidóság üldözése, Magyarországon pedig előkészület alatt áll az 1941-es, harmadik, a faji-vérségi alapon álló zsidótörvény, nem kevés naivitással (?) így vélekedett Somogyi: „*A német fajmítosz már kétségtelenül tűnőben van, politikai jelentősége erősen háttérbe szorult, sőt egyes pontjai — legalább a gyakorlatban — alapvető hivatalos korrigáláson estek át...*” (uo. 29, kiemelés tőlem). Ugyanakkor megállapítja, hogy „a fajmítosztól felkavart hullámok... tovább gyűrűznek és különféle változatban újraélednek. Hiszen az emberi lélek nehezen tud ellenállni a mitikus csillogásnak. *A német fajmítosz egyik érdekes variációja pedig éppen nálunk támadt életre a turáni mítosz alakjában.*” (uo., kiemelések az eredetiben).

Somogyi *Tehetség és eugenika* című könyvéről egyébként Ranschburg Pál írt rokonszenvező ismertetést a *Psychologiai Szemlében* (1935, 196–199), megállapítva, hogy a zsidóságról szólva a szerző „sem jobbra, sem balfelé nem kacsintgat”, és „óvatos, konzervatív reformernek” nevezi őt. A *Szemle* szerzői közül érdemes megemlítenünk Zemplén György cisztercita szerzetest, filozófust és pszichológust is, aki Nyéki Kálmán *Vallás és faj* című könyve kapcsán hangsúlyozza, hogy a spiritualista felfogás alapján álló bölcséleti felfogás természetszerűleg utasítja el a faj vérségi fogalmát (Zemplén György 1941).

„TALÁNYOS” NEMZETKARAKTEROLÓGIA?

A Pszichológiai Társaság és a *Szemle* köreitől távolabb állt Karácsony Sándor pedagógus, a korabeli nemzetkarakterológia egyik nagyobb hatású képviselője, akinek *A magyar észjárás* című könyvét ismertette az 1945 utáni neveléspolitikában is fontos funkciókat betöltő Faragó László pedagógus megállapította, hogy ezt a könyvet nem lehet tudományos műként értékelni, de áthatja a „sorsszerű magyarságélmény és fajszeretet” (Faragó 1941, 88). Karácsony „fajszeretetének” – Somogyi József munkáihoz hasonlóan – erősen németellenes éle volt, ami azonban nem zárta ki eredendő és mély – mindazonáltal nem hitleri típusú – antiszemitizmusát. Karácsony bizonyos értelemben emblematikus figurája volt a korszaknak, mind elméleti írásai, mind pedagógusi tevékenysége révén. Karizmatikus személyisége tanítványok, hívek, követők sokaságát vonzotta. Mérei Ferenchez hasonlóan egyfajta – Pléh Csaba kifejezésével – „hálózati guru” volt, heves pozitív és negatív indulatokat egyaránt kiváltva. Személye és műve mind a mai napig szélsőségesen megosztó hatású. A Karácsonnyal kapcsolatos ellentétes értékelések és érzelmek meglepő nyíltsággal robbantak ki 1956 szeptemberében, amikor Kerékgyártó Elemér filozófusnak Karácsonyt politikai és ideológiai szempontból élesen támadó, dogmatikusan marxista szemléletű kandidátusi értekezését az egykori tanítványok (köztük Kontra György, Szabó Árpád és Lakatos Imre) felszólalásainak hatására a bíráló bizottság elutasította.¹⁹ Mátrai László filozófus, akadémikus az értekezés egyik opponense, a magyar pszichológia történetének is rendszereken átívelő tevékenységet folytató emblematikus alakja önéletrajzában ezt az epizódot az „ellenforradalom jelmezes főpróbájának” nevezte (Mátrai 1982, 50). Ugyanebben a könyvben felidézi gimnáziumi tanárának, Karácsony Sándornak alakját, aki kamaszgyerekeken elkövetett állítólagos szexuális visszaélései miatt tiltottak el a középiskolai tanári pályától (uo. 42–59).

Az utóbi évtizedekben számos szerző foglalkozott, főként kritikus rekonstrukciók révén, Karácsony életművével vagy annak egyes aspektusaival, így a pszichológiai vonatkozásokkal (Lányi 2000)²⁰, társaslélektanra épített nemzetkarakterológiájával (Perecz 2008), közösségmítoszával, nép- és nemzetfogalmával (Dénes 1999, 2011; Trencsényi 2011). Csupán utalok arra, hogy Karácsony tanainak „dekonstrukcióját” már Bibó István megkezdte, aki a negyvenes évek elejétől a közösségi metafizika, a közösségi mítoszok, nemzetkarakterológiák és alkati diskurzusok szigorú kritikusaként lépett fel (Bibó 1941). Az „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” című tanulmányában (1986b) Karácsony alkat-fogalmát Németh László hasonló megközelítésével vetette össze, mindkettőt vakvágánynak minősítve. Ugyanakkor Trencsényi Balázs szerint Karácsony essencialista nemzetkarakterológiája „szembeszökően befogadó” volt, és ez „felfogását jóval nyitottabbá tette a népiek által használt kollektív identitás-narratívánál” (Trencsényi 2011 380, 381).

Karácsony legismertebb és pszichológiai szempontból is legrelevánsabb elméletei, mint Trencsényi Balázs is rámutat, a wundti, XIX. század végi *Völkerpsychologie*-ből származnak, és a nyelvnek a „nép lelkében” betöltött, azaz „társaslélektani” szerepére vonatkoznak. Elméleteivel Nádasdy Ádám nyelvész szerint ezekkel az elméletekkel „hallatlan károkat okozott a magyar nyelvről való gondolkodásban, a társadalomnak a nyelvhez való viszonyában. Karácsony azt hirdette például, hogy a magyar nyelvhez jobban illik a mellérendelés, ...mint az alárendelés, ... és hogy ezért az utóbbi szerkesztés kerülendő, magyartalan és helytelen... Karácsony mellé-

¹⁹ Kerékgyártó botrányos védéséről és Lakatos Imre szerepéről lásd Bandy 2014.

²⁰ Lásd Pléh Csaba recenzióját is Lányi Gusztáv Karácsony-könyvéről (Pléh 2001).

rendelési fantazmagóriáját mint a magyar nyelv közismert és tényszerű jellemzőjét írta le. Karácsony a mellérendelésből arra következtetett, hogy – a 'hierarchikus' németekkel szemben – a magyarok demokratikusabb észjárásúak. Nyelv és társadalom viszonyának ezek az erőltetett tartalmi, megfeleltetései' a leplezett xenofóbia, a fajtisztaság-elmélet utolsó búvóhelyei" – állítja Nádasdy (2006, 53). Egy másik nyelvész, Sándor Klára viszont Karácsony Sándornak a magyar észjárásról és társaslélektani alapú nyelvtanáról szóló tanaiban a mai kognitív nyelvészet és pszicholingvisztika egyik előfutárát látja (Sándor 2011).

Boda, Somogyi, Karácsony és mások „faji” írásai mai szemmel olvasva erőteljesen *ideologikus* jellegűkkel tűnnek ki. Természetesen hiba volna a rasszizmussal kapcsolatos mai felfogásunkat egy korábbi időszakra visszavetíteni, de függetlenül attól, hogy e szerzők pontosan mit értettek „fajon”, és mennyiben fogadták el a fajelméletet annak durva, vérségi, „öröklésbiológiai” előfeltevéseivel együtt, mindenképpen részesei voltak annak az etnonacionalista „korszellem” által legitimált és a politika által kisajátított és sokszorosan felerősített diszkurzusnak, amely esszenciális különbséget tételez fel különböző etnikai, nemzeti, kulturális csoportok között. Ennyiben ezek az elméletek mindenképpen a diszkriminatív, etnocentrikus ideológiát, a rasszizmust képviselik, annak minden – általuk feltehetően nem kívánt és minden részleteiben nem ismert – következményeivel együtt. Nem vonhatták ki magukat abból a „közösségi hisztériából”, amely Bibó szerint „az egész közösség állapota”. S mint írja, „a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családayokban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, haszonélvezőit és hóhérlegényeit”. (Bibó 1986b, 376).

A nemzetkarakterológia, pszichológiai spekulációival együtt, 1945 után súlyosan diszkreditálódott. Az 1960-as évektől újraintézményesülő magyar pszichológiából szinte nyom nélkül tűntek el ezek az elképzelések, noha egyes elemei a közgondolkodásban, a publicisztikában és különböző politikai programokban, különösen a rendszerváltás óta, újra és újra felbukkannak. A nemzeti identitás, a kollektív lelkiállapotok, önképek és önértelmezések kérdései (lásd pl. Csepeli 1992) a tudományos lélektanból sem tűntek el, de a magyar pszichológiára is érvényesnek látszik az a fejlődési séma, amelyet Hunyady György így jellemez „A nemzeti karakter talányos pszichológiája” című dolgozatában: „a nemzetkarakterológiát *felváltja és kiváltja aszociális sztereotípiák kutatása*, ami a megismerés szociális tárgyáról mindinkább a tárgy szociális megismerőjére, ennek működés módjára helyezi a hangsúlyt.” (Hunyady 2006a, 35). Ez azonban szerinte két gondolati megszorítással érvényes. Az egyik az, hogy létrejött „egy másik pszichológiai vagy interdiszciplináris szakág, amely kulturális összehasonlító pszichológia vagy kulturális antropológia néven nagy csoportok jellegzetes különbségeit módszeresen kutatja” (uo.). A másik megszorítás pedig az, hogy „elhalványul, de sohasem sikkad el teljesen az a kérdés, hogy a csoportokra vonatkozó nézeteknek, feltételezéseknek és ítéleteknek mennyi a valóságtartalma, és a sztereotípiák léte és eltejedtsége egyesek szemében újra és újra bizonyosága annak, hogy itt nem pusztán bizonytalan és téveteleg egyéni nézetekről van szó, hanem ezeknek volt és van kapaszkodója a valós társadalomban” (uo.). Hunyady tanulmányának szkeptikus végkövetkeztetése szerint „*talányos a nemzetkarakterológia tárgya*, kérdés, hogy van-egyáltalán, de ha lenne, időszakonként miért mutat más és más képet” (uo. 39). A talányosság leplét azonban valószínűleg lerántaná, ha a mai magyar pszichológia kritikusan és önreflexíven viszonyulna saját elfelejtett és eltagadott múltjához.

EGY HAJLÉKONY PRAGMATISTA: HARKAI SCHILLER PÁL

Hasonlóképpen „talányosnak” mondható a két világháború közötti magyar pszichológia talán egyik legjelentősebb és legismertebb művelőjének, a *Társaság* és a *Szemle* egyik legaktívabb munkatársának, Harkai Schiller Pálnak (1908–1949) az életpályája. Pauler Ákos, Kornis Gyula és Ranschburg Pál tanítványa volt, és az ő nevéhez fűződik a kísérleti pszichológia újra meghonosítása Magyarországon, Révész Géza rövid professzorsága (1918–1919) után. Magántanári habilitációját követően, 1936-tól a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán, a Kornis Gyula által vezetett filozófiai szeminárium keretében létrejött Lélektani Intézet laboratóriumának munkatársaként tevékenykedett. A laboratóriumot báró Brandenstein Béla, a gyakorlati filozófia professzora alapította 1933-ban. (Lénárd 1991). Karrierjét Harkai nem csupán tehetségének, hanem a klebelsbergi kultúrpolitikának is köszönhetette, többek között olymódon is, hogy az egykori kultuszminiszter unokaöccse volt. Más szálak is a jobboldali kurzus politikusaihoz kötötték: Imrédy Klárát, a háborús bűnösként kivégzett Imrédy Béla egyik rokonát vette feleségül. Míg azonban a korábban említett szerzők, Boda, Somogyi, Dékány, Karácsony *ideologikus elköteleződéseikkel* tűntek ki, Harkait *hajlékony pragmatizmus* jellemezte. A filozófia-professzoraitól kapott szellemtörténeti háttérrel könnyedén váltotta át empirikus, a maga idejében módszertanilag is korszerű kutatásokra, szemben például Bodával, akinél a súlyos politikai és ideológiai előfeltevések lényegesen korlátozták az „operacionalizási” törekvéseket. Felkészült és nemzetközileg is jól tájékozott teoretikusként Harkai Piaget és Kurt Lewin követője, a funkcionális cselekvésemélet híve volt. Már egészen fiatal egyetemista korától kezdve rendszeresen publikált a *Magyar Pszichológiai Szemlé*ben és más folyóiratokban, számos könyve jelent meg (lásd pl. Harkai 1944, 2002). A magyar pszichológia történetének egyik kiemelkedő alakjaként tartják számon, munkásságáról több fontos méltatás és elemzés jelent meg (Pléh 1998; Zemplén 2004) Elméleti munkássága mellett az alkalmazott lélektannak is elkötelezett művelője volt. Legjelentősebb alkalmazott pszichológiai munkái a fogyasztói magatartás vizsgálatára irányultak, de kutatta például a sajtóhibák létrejöttének lélektanát is. A harmincas években kereskedelmi- és gazdaságpszichológiai felmérésekben vett részt a neves közgazdász, Varga István vezette Magyar Gazdaságkutató Intézet keretében, vizsgálta többek között a bor- és gyümölcsfogyasztási, valamint dohányzási szokásokat (Majoros 2001). Foglalkozott politikai pszichológiával és közvéleménykutatással is (Lénárt 2005). Gyakorlati tevékenységének egyik fontos része volt a *katonai pszichológia*, amelyet a M. Kir. Honvéd Képességvizsgáló Intézet keretében művelt, a második világháború alatt is. Erről a tevékenységéről képet kaphatunk „A katonai jellemvizsgálatokról” szóló dolgozatában, amely a *Szemlé*ben jelent meg (Harkai 1941). A cikkben bemutatott vizsgálatokat szoros együttműködésben végezte a *német hadügyminisztérium lélektani laboratóriumával*, amelyben „már az új háború előtt több mint kétszáz akadémikus képzettségű, a szakirodalomban ismert nevű pszichológust alkalmaztak fényes előmeneteli lehetőségekkel főhadnagyi és alezredesi rangban” (uo. 17). A tanulmányból kitűnik, hogy a laboratóriumi vizsgálatok során elsősorban a korabeli, legkorszerűbb francia és német intelligencia-tesztekre, ügyességi próbákra, akarat- és döntésképeségi vizsgálatokra támaszkodtak, azt kiegészítve különféle olyan módszerekkel, amelyekkel a jellemet és a karaktervonásokat próbálták felmérni. Harkai fő törekvése – teoretikus munkáival összhangban – e vizsgálatokban az volt, hogy a jellemet elsősorban a *cselekvésen* keresztül ragadja meg, ezúttal szimulációs helyzetekben, úgynevezett „tornatermi szociális munkahelyzetekben”. A jellem – írja Harkai – „társadalmi fogalom, az erkölcsi értékekkel és az embertársakkal szemben elfoglalt magatartás diszpozícióját jelenti. Mivel a magatartás legőszintébben a

cselekedetekben mutatkozik meg a jelen társas cselekvésből következtetünk a jövő magatartásra. Ezért tartom a jellemvizsgálati módszerek közül a szociális munkapróbát a legértékesebbiknek.” (uo. 19).

Harkai hadseregbeli működésével kapcsolatban Hunyady megállapítja: „a háborús cselekmények korában a honvédség céljait is az általa képviselt és vezetett állomás szolgálta, de ez a gyakorlati szükséglet nem járult hozzá a pszichológia olyan mérvű intézményesedéséhez, mint Németországban. (Ott ugyanis – az újabb közlemények szerint és korábbi kézenfekvő feltételezéseinktől eltérően – jó szakmai előzmények bázisán, de a nemzetiszocialista uralom idején öltött testet a pszichológusképzés, s épült ki egyetemi intézményrendszere. *Állítólag fajelméletmentesen*)” (Hunyady 2006, 202. Kiemelés tőlem). Hunyady nem árulja el az „újabb közlemények” lelőhelyeit, és az sem derül ki, mik lehettek a „korábbi kézenfekvő előfeltevések”. Való igaz, hogy a német pszichológia professzionalizálódása, egyetemi bázisainak kiépülése nagy mértékben előrehaladt a náci korszakban, és a Wehrmacht – legalábbis 1942-ig, a sztálingrádi vereségig – nagy felvevő piaca volt a szakképzett, képesség-, alkalmasság- és jellemvizsgálatokban jártas pszichológusoknak (Geuter, 1984/1992; Ash és Geuter [szerk.] 1985, Benetka 1997). „Természetesen” mindez „fajelméletmentesen” történt, egyszerűen azért, mert addigra már ebben a szakmában *sem volt kit* faji szempontból diszkriminálni, végbement az „árjásítás”, amely a német pszichológusok legjavát (köztük Kurt Lewint és munkatársait, vagy a pszichoanalitikusok zömét) üldözte el, emigrációba kényszerítve őket. Ebben az értelemben a pszichológia intézményesülése és professzionalizálódása Németországban csakúgy, mint Magyarországon, egy kontraszelekción nyomásra történt. Ez természetesen nem zárja ki, hogy esetenként felkészült, tehetséges, invenciózus emberek kerüljenek különböző egyetemi, civil vagy katonai pozíciókba. Számos, a háború után is nagy karriert befutó német pszichológus működött együtt a náccal, noha valószínűleg nem akadt köztük olyan kiemelkedő személyiség, mint a filozófiában Martin Heidegger. Ebből a szempontból is igen tanulságos Gergő Endrének²¹ az „utolsó három német pszichológiai kongresszus” (1934–1936–1938) anyagait tartalmazó kötetekről írt, rendkívül tárgyilagos ismertetése (Gergő 1940), amely megmutatja, hogyan jelenik meg a német pszichológiában a *faj és a nép-közösség* gondolata – az empirikus, természettudományos irányultságú és alkalmazott kutatásokban éppúgy, mint a karakterológiai, közösségkélektani és metafizikai spekulációkban. A „zsidó” szó a Gergő által ismertetett szövegekben természetesen nem fordul elő, elvégre komoly tudósokról van szó, akik – akárcsak Boda István – tartózkodtak a nyílt politikai állásfoglalásoktól.²²

Harkai figurája ugyancsak megosztó volt, ha nem is olyan mértékben, mint Karácsony Sándoré. Mátrai László említett önéletrajzában vonzó személyiségű, tehetséges „kalandornak” ábrázolja őt (Mátrai 1983, 89). Kardos Lajos „nagyon derék és becsületes embernek” látta, de hozzátette: „Kicsit meglepett, hogy nem állt oly élesen szembe a hitleri eseményekkel (sic!).” (Kardos 1998, 233). Kardosnak nyilván jó oka volt erre a – kissé eufemisztikus – megállapításra. Ugyanakkor Harkai egyik tanítványa, P. Bakay Éva igen rokonszenves portrét

21 Gergő Endre a marxista pszichológia egyik korai magyarországi híve volt. 1944-ben családjával együtt a nyilasok ölték meg.

22 Azt azonban ma már tudjuk, hogy a náci Németországban különféle pszichológiai tesztek is alkalmaztak annak eldöntésére, hogy melyek „az életre nem méltó életek”, kik az eutanázia-programok jelöltjei, gyengeelméjűnek vagy elmebetegnek nyilvánított felnőttek és gyermekek. Ezek a pszichológusok – akik például a bécsi „Spiegelgrund” gyermekklinikán vizsgáltak gyerekeket, akiket azután kasztráltak vagy megöltek – többségükben nem voltak náciak, még csak rasszisták sem, csupán szelekción feladatukat végezték (amelynek következményeivel feltehetően azért tisztában voltak). Lásd pl. Brainin és Teicher 2009; Gabriel és Neugebauer 2002.

fest róla, megemlítve, hogy a nyilas időkben „emberi mentőakciókat” folytatott, és Ranschburg Pált is látogatta az ostrom alatt rejtekhelyén (P. Bakay 1998, 207). Mindenesetre Harkai hajlékony pragmatizmusára vall, hogy egy darabig 1945 után is aktív szerepet vállalt kolozsvári egyetemi oktatóként, közvéleménykutatóként (Harkai 1946), szerzőként és szerkesztőként egyaránt.²³ A kiépülő kommunista rendszerben azonban már nem lehetett volna helye, már csak családi kapcsolata miatt sem, ezért az emigráció – számára tragikusnak bizonyuló – útját választotta.²⁴

Harkai pályája – elméleti és gyakorlati munkáinak jelentőségén túl – felvet egy általánosabb problémát. Vajon meddig terjedhet a pragmatizmus, amely a pszichológust egy elnyomó, totalitárius rendszer, vagy annak valamely totális intézménye (például a hadsereg) szolgálatába állítja? Vajon nem a végső soron embertelen célok megvalósítása érdekében cselekszik akkor is, ha ideológiájában vagy személyes meggyőződésében ez közvetlenül nem tükröződik? A kérdések költőinek tűnnek, de valójában a pszichológia mint tudomány társadalmi szerepére és beágyazottságára vonatkoznak. Ezért is fontos volna egy *történeti-kritikai pszichológiatörténet*, amely a magyar pszichológia fentebb vizsgált szürke zónáját is még élesebben megvilágítaná.

HIVATKOZÁSOK

- Apáthy I. (1914) [A fajegészségügyi (eugenikai) szakosztály megalakulása.] *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 7. 2., 165–172.
- Asch, M.G. – Geuter, U. (szerk.) (1985) *Geschichte der deutschen Psychologie in 20. Jahrhundert*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Bandy A. (2014) *A csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benedek I. (1942) Az érvényesülés sorsanalízise. *Magyar Pszichológiai Szemle* (15) 1–4. szám, 89–110.
- Benedek L. et al. (1932) *A Magyar Pszichológiai Társaság elaborátuma a lélektani ismeretek terjesztése és nagyobbfokú nemzeti-kulturális értékesítése tárgyában*. Budapest: A Magyar Pszichológiai Társaság kiadása. Lőrincz Ernő Könyvkiadóvállalata.
- Benedek L. (1933) Gróf Apponyi Albert. *Magyar Pszichológiai Szemle* (6) 1–2. szám, 3–13.
- Benedek L. (1940) Elnöki megnyitó. *Magyar Pszichológiai Szemle* (13) 1–4. szám, 3–8.
- Benetka, G. (1997) „Im Gefolge der Katastrophe ...“ *Psychologie im Nationalsozialismus*.
- Bibó I. (1941) Künkel, Fritz: A közösség [recenzió]. *Szellem és Élet* (5), 1: 34–38.
- Bibó I. (1986a) A magyarságtudomány problémája. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* II. kötet, 1945–1949. Budapest: Magvető, 551–568.
- Bibó I. (1986b) Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* II. kötet, 569–619.
- Bibó I. (1986c) Az európai egyensúlyról és békéről. In Bibó I. *Válogatott tanulmányok* I. kötet: 1935–1944. Budapest: Magvető, 297–603.
- Bihari P. (2008) *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*. Budapest: Napvilág.
- Boda I. (1933) A lélektani kutatás néhány vezérelvéréről. *Magyar Pszichológiai Szemle* (6) 1–2. szám, 16–28.
- Boda I. (1937) A személyiség szerkezete és kísérleti vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle* (10) 1–4. szám, 187–224.
- Boda I. (1939) A magyar lélektan új feladatok előtt. *Magyar Pszichológiai Szemle* (12) 1–4. szám, 5–21.
- Boda I. (1940a) A „magyarság” mint lélektani kérdés. *Magyar Pszichológiai Szemle* (13) 1–4. szám, 39–66.
- Boda I. (1940b) Sajátosan magyar személyiségjegyek befolyásolása. *Nevelésügyi Szemle* május-június és szeptember-október.
- Boda I. (1941a) A magyar alkalmazkodás problémája. *Magyar Pszichológiai Szemle* (14) 1–2. szám, 1–16.
- Boda I. (1941b). Nevelői eszmény és a hazánkban élő emberfajták. *Új Élet Felé*. Tanulmányosorozat 6 sz. Budapest: Studium.
- Boda I. (1942) Egyszerű személyiségvizsgálatok. *Magyar Pszichológiai Szemle*, (15) 1–4. szám, 14–43.

²³ Egyik szerkesztője volt a Közelmúlt lelki fertőzései c. kötetnek (Gleimann, Harkai–Schiller, Hermann 1945).

²⁴ 1947-ben az Egyesült Államokba távozott, nem sokkal később síbaleset áldozata lett.

- Boda I. (1944) A magyar lélek alapformái és természetes fejlődéslehetőségei. In Kiss Á. – Kovács M. (szerk.) *Magyarságtudomány és nemzetnevelés*. Debrecen: Debreceni Könyvek kiadás, 21–44.
- Bodor P. – Lányi G. – Pléh Cs. (szerk.) (1998) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest: Pólya Kiadó.
- Bognárné Kocsis J. (2010) *Karácsony Sándor pedagógiai modellje és recepciója a református felsőoktatásban*. PhD disszertáció, Veszprémi Egyetem.
- Bokor Zs. (2013) *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború között Kolozsváron*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Brainin, E. – Teicher, S. (2009) The terror from the outside--child survivors of the Spiegelgrund traumatic experiences in childhood and their effects. *Prax Kinderpsychol Kinderpsychiatr*. 58(7): 530–52.
- Czeizel E. (1998) *Somogyi József munkássága a ma orvosgenetikusanak szemével*. In Karikó S. (szerk.) 119–132.
- Csepeli Gy. (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Dékány I. (1923) *Bevezetés a társadalom lélektanába. Szociálpszichológia*. Pécs – Budapest: Danubia.
- Dékány I. (1941) *A magyarság lelki arca*. Budapest: Atheneum.
- Dénes I. Z. (1999) *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris.
- Dénes I. Z. (2011) *Az „illuzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Donáth P. (2007) *Adalékok Nagy László pályájához 1918–1922*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Duró L. (1998) Somogyi József pszichológiai munkássága. In Karikó S. (szerk.) 215–231.
- Erős F. (2006) Élmény és hálózat. Mérei Ferenc a magyar szociálpszichológia történetében. In Borgos A. – Erős F. – Litván Gy. (szerk.) *Mérei – élet – mű*. Budapest: Új Mandátum 127–159.
- Erős F. (2011): *Pszichoanalízis és forradalom*. Budapest: József Műhely
- Erős F. (2013a) Ranschburg Pál és Ferenczi Sándor: Párhuzamok és különbségek. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 49–58.
- Erős F. (2013b) A pszichoanalízis és a közép-európai értelmiségi emigráció a huszadik század első felében. *Kritika* 42. évf. 9–10.sz 10–14.
- Erős F. (2014) „Tábornokok hadsereg nélkül.” A Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület megalakulásának háttere és előzményei. *Lélekelemzés* 9: 169–179.
- Faragó L. (1941) A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja / Karácsony Sándor. *Magyar Psychologiai Szemle* 14. 1–2. 87–88.
- Frank T. (2011) A magyar trauma 1918–1920. In Molnár J. (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 135–164.
- Gabriel, E. – Neugebauer, W. (szerk.) (2002) *Von der Zwangssterilisierung zur Ermordung. Zur Geschichte der NS-Euthanasie in Wien*. Wien/Köln/Weimar: Böhlau.
- Gádorné Donáth B. (1999) Szondi Lipót, az alkotó ember „kényszersors” helyzetben. In Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999) 153–158.
- Gergő E. (1940) Az utolsó három német pszichológiai kongresszus (1934–1936–1938). *Magyar Psychologiai Szemle* (13) 1–4. szám, 121–125.
- Geuter, U. (1984/1992) *The Professionalization of Psychology in Nazi Germany*. Cambridge University Press, New York, 2008.
- Gleimann A. – Harkai-Schiller P. – Hermann I. (szerk.) (1945) *A közelmúlt lelki tömegfertőzései. A beteg néplélek és annak gyógyítása*. Budapest: Pantheon.
- Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999). *Szondi Lipót*. Budapest: Új Mandátum.
- Gyöngyösiné Kiss E. (1999) Bevezetés Szondi Lipót sorsanalízésbe. In Gyöngyösiné Kiss E. (szerk.) (1999) 7–40.
- Gyurgyák J. (2012) *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris.
- Harkai Schiller P. (1941) A katonai jellemvizsgálatokról. *Magyar Psychologiai Szemle* (14) 1–2. szám, 17–39.
- Harkai Schiller P. (1944) *Bevezetés a lélektanba. A cselekvés elemzése*. Budapest: Pantheon.
- Harkai Schiller P. (1946) Román-magyar közvéleménykutató munkaközösségek. *Utunk* 1946. aug. 1.
- Harkai Schiller P. (2002) *A lélektan feladata*. Budapest: Osiris.
- Harmat P. (1994) *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis*. Sopron: Bethlen Gábor Kiadó.

- Hunyady Gy. (2006a) A nemzeti karakter talányos pszichológiája. In Uő. *A szociálpszichológia történeti olvasatai*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 13–40.
- Hunyady Gy. (2006b) A budapesti tudományegyetem és a pszichológia. In *A szociálpszichológia történeti olvasatai* 187–198.
- Hunyady Gy. (2006c) Hetvenöt év és a magyar pszichológia. In *A szociálpszichológia történeti olvasatai* 199–212.
- Karácsony Viktor (2011) A numerus clausus és az egyetemi piac. In Molnár Judit (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 181–195.
- Kardos L. (1998) Élmények, barátok örömei. Interjú Kardos Lajossal. In Pléh Cs. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi Kiadó 1998, 231–237.
- Karikó S. (szerk.) (1998) *A fenomenológiától a nemzeteszméig. Somogyi József életművéről*. Budapest: Gondolat.
- Klautke, E. (2007) German 'Race Psychology' and its Implementation in Central Europe. In Turda, M. – Weindling, P.J. (eds.) *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900-1940*. Budapest, New York: Central European University Press, 23–40.
- Komoróczy G. (2014) Egyetem, zsidók, judaisztika. *Élet és Irodalom* LVIII. évfolyam 51–52. szám, 2014. december 1.
- Kovács M. M. (2001) *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Kovács M. M. (2012) *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Budapest: Napvilág.
- Kovai M. (2015) *Lélektan és (köz)politika. Pszicho-tudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. (kézirat)
- Lányi G. (2000) *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan: hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest: Osiris.
- Lányi G. (2005) *Politikai pszichológia - Politikai magatartásvizsgálatok*. Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó.
- Lányi G. (2013) Ranschburg Pál és a magyar kísérleti pszichológia kezdetei. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó 25–48.
- Lénárd F. (1991) Az Egyetemi Lélektani Intézet 1932–1947 között végzett munkájáról. In Kiss Gy. (szerk.) *Tanulmányok a magyar pszichológia történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lénárt A. (2005) „Nevet nem szabad kérdezni!” Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945*. Budapest: 1956-os Intézet, 146–175.
- Litván Gy. – Szűcs L. (szerk.) (1973) *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre I–II. kötet*. Budapest: Gondolat.
- Mátrai L. (1982) *Műhelyeim története*. Budapest: Szépirodalmi.
- Majoros K. (2001) *Varga István (1897–1962)*. PhD-értekezés. Miskolci Egyetem.
- Nádasdy Á. (2006) Mi köze a nyelvnek a társadalomhoz? In Poszler Gy. (szerk.) *A társadalomtudományok szerepe a változó világban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 46–56.
- P. Bakay É. (1998) Pszichológusi pályafutásom. In Bodor P. – Lányi G. – Pléh Cs. (szerk.) (1998) 200–220.
- Paksy Z. (2011) A numerus clausus meghaladása. Méhely Lajos és a „tudományos” fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In Molnár J. (szerk.) *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Budapest: Nonprofit Társadalomkutató Egyesület 121–134.
- Pataki F. (1977) A magyar pszichológia történeti útjának néhány időszaki tanulsága. In *75 éves a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézete*. Budapest: MTA Pszichológiai Intézete 1978, 13–27.
- Percz L. (2001) Filozófiai irányzatok és viták a két világháború között. In Lackó M. (szerk.) *Filozófia és kultúra. Írások a modern magyar művelődés történetéből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 9–42.
- Percz L. (2005) „Fajegészség”, balról jobbra: Az eugenika század eleji recepciójához: Madzsar és Pekár. In Valastyán T. (szerk.) *A totalitarizmus és a magyar filozófia: Tanulmányok*. Debrecen: Vulgo, 200–212.
- Percz L. (2008) *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Pléh Cs. (1998) Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. In *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi Kiadó. 59–64.
- Pléh Cs. (2001) [Lányi Gusztáv könyvéről] *BUKSZ* 13: (1) 380–383.
- Pléh Cs. (2008) *A lélek és a lélektan örömei*. Budapest: Gondolat.

- Pléh Cs. (2009a) A korai magyar kísérleti pszichológia és a nagyvilág. Révész Géza emlékére. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 64(3): 467–495.
- Pléh Cs. (2009b) Révész Géza – A sors feszültségei levelezése és székfoglalója tükrében. *Thalassa*, 2009/4, 75–100.
- Ranschburg Á. H. (2013) Elismerések és előítéletek keresztútjában. Ranschburg Pál életútja a családi dokumentumok tükrében. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia* 113–144.
- Ranschburg Pál életútja a családi dokumentumok tükrében. In Lányi G. (szerk.) *Ranschburg Pál és a magyar pszichológia* 113–144.
- Ranschburg P. (1935) Tehetség és eugenika / Somogyi József. *Magyar Psychologiai Szemle* 8. évf. 1–2. sz. 196–199.
- Sándor K. (2011) Mindenféle észjárások. <http://www.galamuscsoport.hu/tartalom/cikk/99652>
- Sherry, J. (2010) *Carl Gustav Jung: Avant-garde Conservative*. London: Palgrave.
- Somogyi J. (1934) *Tehetség és eugenika*. Budapest: Eggenberger-féle könyvkereskedés.
- Somogyi J. (1935) A fajpszichológia jelen állása. *Magyar Psychologiai Szemle*, 104–121.
- Somogyi J. (1940) *A faj*. Budapest: Athenaeum.
- Szemle* (1940) Társulati ügyek. *Magyar Psychologiai Szemle* (13) 1–4. szám, 174–181.
- Szokolszky Á. (2009) *A lélektan 80 éves története a szegedi egyetemen. 1929-2009*. Szeged: JATE Press.
- Trencsényi B. (2011) *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest: Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely.
- Turda, M. (2014) *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. London: Palgrave.
- Ungváry K. (2012) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.
- Zemplén G. (2004) Átéltetés helyett élet. Harkai Schiller Pál: A lélektan feladata. *BUKSZ* 16(1) 23–29.
- Zemplén Gy. (1941) Vallás és faj / Nyéki Kálmán. *Magyar Psychologiai Szemle* 14. évf. 3–4. sz. 177–179.